

С.С.ПАДАЛКА *

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ, ЕКОНОМІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ, ПОТРЕБАХ ТА ЦІННОСТЯХ СЕЛЯН УКРАЇНИ (1990–2000-ні рр.)

На основі фактів, аналітичних матеріалів, наукових аргументів, авторських висновків зроблено спробу розкрити особливості змін у чисельності селянства, його економічній поведінці, етноментальних стереотипах, а також з'ясувати характер соціальної стратифікації, новітні форми та методи зайнятості на селі.

Ключові слова: селяни, сільське господарство, економіка, село, підприємець, власність.

В Україні склалася ситуація, коли за умов досить великої території та достатності природних багатств чисельність населення знижувалася. Знижувалася і тривалість життя, що загалом свідчить про депопуляцію або виродження. Нестабільність та постійні потрясіння (революції, голодомори, війни, реформи) притупили один із головних інстинктів селян – відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду. У 1990–2000-х рр. проблема народонаселення села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали дедалі вражаючими: «Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу», «Проблеми національної безпеки і демографічне виживання», «Демографія – наука про смерть», «Нас знову стало менше» та ін. За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн жителів, що становило половину загального скорочення населення країни. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності становила 32%, або 15,8 млн чол. (2001 р.)¹.

Якщо в 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб, то в 2002 р. – уже 9,8. А питома вага господарств, які склались з однієї особи, підвищилася до 23,1%². Про ці зміни свідчать дані таблиці 1:

---

* Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії та політики

¹ Населення і трудові ресурси села / За ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К., 2002. – С.11–12.

² Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.239.

Табл.1

Динаміка змін чисельності сільського населення (1991–2001 рр.)³

	1991 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Усе населення країни	51689,7	51079,4	50638,8	50245,2	49850,9	49456,1	49036,5
У т.ч. сільське	16895,0	16537,4	16407,5	16264,1	16124,0	15950,2	15789,9
Питома вага сільського населення (%)	32,7	32,4	32,4	32,4	32,3	32,3	32,2
Із загальної чисельності сільського населення:							
– молодше працездатного віку	–	3625,9	3572,0	351,9	3433,3	3328,0	3219,5
– працездатного віку	8305,0	8091,0	8037,7	7985,7	7987,2	7997,7	8050,6
– старше працездатного віку	–	4820,5	4797,8	4766,5	4703,5	4624,5	4519,8
Статева структура сільського населення (%):							
– жінки	–	–	–	54,1	53,9	53,8	53,8
– чоловіки	–	–	–	45,9	46,1	46,2	46,2

Як бачимо, чисельність сільського населення скорочувалася особливо швидкими темпами. За 1996–2000-ні рр. природне скорочення становило у середньому 708,2 тис. осіб, тоді як у 1991–1995 рр. – 514,6 тис. Найбільші темпи скорочення фіксувались у Вінницькій (59,2 тис.), Київській (55,9 тис.), Чернігівській (53,5 тис.), Полтавській (50,4 тис.) областях. У 2000 р. у 3072 (10,7%) селах не народилося жодної дитини. За 1990-ті рр. кількість сіл, де не було дітей віком до п'яти років, збільшилася з 2595 до 2901. В Україні на початку 2000-х рр. нараховувалося 151 село, що перебувало на адміністративному обліку, але де ніхто не проживав. Близько 8 тис. сіл спеціалісти відносили до деградуючих, в яких неможливим було відтворення населення⁴. Винятком були Автономна Республіка Крим і Закарпатська область, де протягом досліджуваних років відбувалося збільшення сільського населення, відповідно, на 13% і 6%. Джерела приросту були різними: на Кримському півострові – унаслідок міграційного притоку, у Закарпатті – природного приросту⁵.

³ Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт 2002–2003. – К., 2005. – С.482.

⁴ Там само. – С.483.

⁵ *Здоровцов О.І., Коротесв М.А.* Демографічні процеси в сільському господарстві Черкаської та суміжних областей // Економіка АПК. – 2005. – №3. – С.116.

Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалося, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 1990-х рр. ці процеси проходили досить активно. Якщо наприкінці 1980-х рр. в УРСР налічувалося близько 400 міст (у тому числі 132 – обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то в 1996 р. в Україні – уже 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 1990-х рр. відповідно до змін в адміністративно-територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус містян⁶.

Проте основним фактором, що вплинув на зменшення числа сільських жителів, було природне скорочення. Тенденції народжуваності, смертності та природного приросту у сільській місцевості ілюструє таблиця 2:

Табл.2

Загальні показники природного руху сільського населення (1991–1996 рр.)⁷

На 1000 жителів	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.
Народжених	12,6	12,5	12,0	11,6	11,1	10,7
Померлих	17,2	17,6	18,5	18,8	19,1	19,2
Природний приріст	-4,6	-5,1	-6,5	-7,2	-8,0	-8,5

Україна за темпами старіння населення наблизилася до країн із найстарішим населенням і посідала 19-те місце за чисельністю населення віком 60 років і більше (20,9%). Для порівняння: Японія – 26,3%, Італія – 25,6%, Німеччина – 25,1%, Швеція – 23,4%, Греція – 23%⁸. У роки незалежності на селі домінувала тенденція переважання смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раза менше, ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 чол., або в 1,37 раза. За даними Міністерства охорони здоров'я України, у 1992–1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 чол. на 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. чол. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліття⁹. На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і, як наслідок, збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності та підвищення смертності.

⁶ Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С.38–39.

⁷ Богуцький О. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. – 1997. – №11. – С.56.

⁸ Ярова В.В. Проблеми демографічних процесів в Україні // Там само. – 2006. – №11. – С.130.

⁹ Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.

Змінювалися показники народжуваності. Протягом 1990–2000-х рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. чол., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень із розрахунку на 1000 осіб населення, знизився з 12,7% до 9,3% і був найнижчим за весь повоєнний період¹⁰. Серед важливих причин цього явища – погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Протягом 1990-х рр. постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995–1998 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 чол.) зменшилася з 7,9% до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалась в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській та Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 р. їх показник по відношенню до зареєстрованих шлюбів становив 25,9%. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від однієї дитини до трьох у віці 7–8 років. Половина розлучень відбувалась з таких причин, як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність¹¹. У цілому становище сільської сім'ї, крім падіння народжуваності, характеризувалося зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних факторів і зростанням значущості внутрісімейних регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо.

Відбулися трансформації в економічній поведінці меншин. Держава, яка взяла на себе функцію формувати контингент працездатного населення, не справлялась з означеним завданням, відтак діяв саморегулюючий механізм. У державних програмах і нормативно-правових документах не прописувалося завдання створення робочих місць на селі. Як наслідок, використовувалися превентивні заходи задля запобігання безробіттю та міграційному відтоку селян до міст і зарубіжних країн¹².

Соціально-економічна ситуація в Україні у 1990–2000-х рр. не сприяла поліпшенню якісних характеристик трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві й особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці. Крім того, протягом 1990–1998-х рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зрушення. Загальна чисельність працездатних сільських жителів скоротилася з 8876,4 до 8110,7 тис. чол., або на 765,7 тис.¹³ Протягом 1990-х рр. середньорічна чисельність зайнятих у сільськогосподарських підприємствах зменшувалася у середньому щороку на 240,6 тис. чол., а в 2001–2004 рр. найманих – на 319,7 тис.¹⁴ Ці тенденції свідчили про тотальне вимирання працівників. Найінтенсивніше процес звуження прикладання праці

¹⁰ Населення і трудові ресурси села. – С.49.

¹¹ Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – С.36.

¹² Ціхановська О.М. Соціально-економічні проблеми використання ресурсного потенціалу села // Економіка АПК. – 2007. – №8. – С.131.

¹³ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т.1: Потенціал сільського сектора / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський та ін. – К., 2000. – С.74.

¹⁴ Попова О.Л., Скурська Н.М. Зайнятість на селі: наслідки аграрного реформування // Економіка АПК. – 2006. – №7. – С.135.

на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990–2000-ні рр. число зайнятих скоротилося на 2181,7 тис. чол. В АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільськогосподарській галузі коливалося від 5 до 33 разів¹⁵. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня прихованого безробіття. У 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників¹⁶. У 1990–2000-х рр. економічна активність сільського населення вповільнилась і відзначалася нестабільністю. Економічна наука доводить, що освіченість працівника вирішальною мірою впливає на його економічну поведінку. Зайнятість на селі залишалась найнижчою серед країн ЄС. В Україні ж найбільше безробітних було серед осіб віком 40–49 років, на який припадає пік трудової активності¹⁷.

Найнижчі темпи вивільнення працюючих були у соціальній сфері села, головним чином, через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась у малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 1990-ті рр. чисельність зайнятих у цих сферах діяльності скоротилася на 35,2%. А у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях такі тенденції розвивалися ще більшими темпами, відповідні показники досягали 45–60%¹⁸.

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий із числа зайнятих працював за межами свого населеного пункту, із них майже кожен другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% були зайняті у матеріальному виробництві, 16% – у галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні, 11,9% – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті. При цьому зайнятість несільськогосподарськими видами діяльності порівняно з 1990 р. зменшилась удвічі¹⁹. Наведена структура зайнятості була деформованою й не відповідала світовим тенденціям, що характеризувалися зростанням частки населення, зайнятого у сфері послуг. В Україні, навпаки, протягом 1990–2003 рр. чисельність зайнятих у соціальній сфері села зменшилася з 1,2 млн до 0,8 млн²⁰. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн не працювали й не навчалися, тобто кожен третій, що більше у 3,2 раза порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р.

¹⁵ Населення і трудові ресурси села. – С.100–101.

¹⁶ Там само. – С.101.

¹⁷ Герчанівська С.В. Оцінка стану активності сільського населення Тернопільської області // Економіка АПК. – 2006. – №5. – С.149.

¹⁸ Населення і трудові ресурси села. – С.102.

¹⁹ Соціально-економічні проблеми українського села і сільських територій: Мат. до VII річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 9–10 листопада 2005 р. – К., 2005. – С.17, 19.

²⁰ Гнибіденко І. Зайнятість сільського населення як похідна реформування аграрного сектора економіки // Управління сучасним містом. – 2004. – №11/12. – С.115.

Протягом 2000–2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилася з 4,9 до 1,7 млн осіб, або у 2,8 раза, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн працівників вимушено поповнили категорію самозайнятих в особистих селянських господарствах та безробітних. У 2005 р. з 8,5 млн сільських жителів працездатного віку 4,5 млн – не мали постійного місця роботи²¹. Протягом 1990–2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн осіб, або в 4,2 раза, фермерських – від 0 до 142 тис. осіб. Протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. Серед безпосередньо зайнятих у сільгоспвиробництві лише 7,2%²² мали вищу освіту, що було найнижчим показником серед усіх видів економічної діяльності. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих склала лише 14%²³. На відміну від країн із ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Серед причин погіршення якості кадрів сільського господарства: низька мотивація праці; зміна структури виробництва; безробіття; недооцінка керівниками підприємств означення підготовки кадрів; скорочення фінансування освіти і відсутність належного соціального захисту працівників; низька ефективність матеріального виробництва; погляд керівника КСП на працівника передусім як на ланку технологічного процесу; виробнича безправність селян. Низькі зарплати, несвоєчасні їх виплати, відсутність морального стимулювання робило сільськогосподарську працю непривабливою. Відбувалася інтенсивна плінність кадрів. Було занедбано роботу органів влади і господарювання щодо закріплення кадрів на селі. Спостерігалось їх старіння. Різко зменшилася частка молодих спеціалістів із вищою освітою. За чинним законодавством, вік трудових ресурсів села визначався, відповідно: 16–59 років – для чоловіків і 16–54 роки – для жінок. У 1992 р. Верховна Рада України встановила для трактористів-машиністів, доярок і свинарок нижчу на п'ять років верхню вікову межу працездатності. Така ж пільга надавалася жінкам, які народили і виховали п'ятьох та більше дітей. Джерелом формування трудових ресурсів села виступала молодь, кваліфіковані робітничі кадри, спеціалісти сільського господарства. Водночас у значної частини сільської молоді сформувалася психологічна настанова на негативне ставлення до проживання у селі й до аграрної праці загалом. За даними дослідниці трудових ресурсів села К.Якуби, лише 13,2% батьків були не проти того, щоб діти успадкували їхню професію²⁴. Головна причина крилася у складних матеріальних умовах життя на селі.

²¹ Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.49.

²² Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К., 2005. – С.407.

²³ Населення і трудові ресурси села. – С.103.

²⁴ Якуба К.І. Сільська жінка і розвиток соціальної сфери в сільській мережі // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.64.

Самозайнятість селян виступала свого роду альтернативою безробіттю. У 1997 р. серед усього економічно задіяного на селі населення категорія, що забезпечувала себе сама роботою, досягала четвертої частини. В Україні до категорії громадян, які самостійно забезпечували себе роботою, відносилася більшість жителів сіл. Із доповіді Міжнародного бюро праці випливало, що самозайнятість – це процес, котрий усе більше надій покладає на особисту ініціативу як засіб досягнення позитивних результатів у галузі зайнятості, капіталовкладень та економічного зростання. Однак у переважній більшості випадків самозайнятість розглядається просто як засіб виживання. Самозайнятість дедалі більше привертає до себе увагу у час, коли в більшості країн уряди та великі підприємства неспроможні забезпечити можливість для зайнятості з достатнім рівнем заробітку тим, хто шукає роботу²⁵. Найбільш поширеним цей вид діяльності був в особистому підсобному господарстві²⁶.

У цілому пересічний український селянин у суспільному середовищі, що швидко змінювалося, проявляв консервативність. Досягнення власного матеріального добробуту бачилося ним таким, що базувалося на принципах індивідуалізму, справедливому прикладанні власних професійних навичок.

У період утвердження державного капіталізму зазнавали руйнації попередні історичні цінності економічної поведінки селян (велика соціальна місія). На зміну хліборобу-годувальнику почав приходити тимчасовець-бізнесмен, найвищий інтерес для котрого становив прибуток. Більшість виробників зерна в Україні орієнтувались не на справу забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди²⁷.

У 1991–2008 рр. відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій та посттоталітарних комплексів. Утвердження й розвиток приватновласницьких відносин вів до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності. Рівень підприємницької орієнтації селян був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність і бажання займатися підприємницькою діяльністю²⁸. Більшість селян дотримувалось патерналістської життєвої стратегії: гарантований дохід за мінімуму праці, тобто в них залишалися стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка давала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків. Більшість їх мало орієнтувалося на підприємницький вид діяльності. З усіх опитаних респондентів (2001 р.) у селах Івано-Франківщини 53% відповіли, що не бажали змінювати свою роботу і хотіли б далі працювати за наймом та вести особисте господарство. Лише 11% мріяли про власну справу, воліли займатися поряд із наймом ще і підприємництвом²⁹.

²⁵ Злупко С. Національні та регіональні особливості посткомуністичної зайнятості // Шанс. – 1996. – №4. – С.10.

²⁶ Агропромисловий комплекс України [Електронний ресурс]: <http://tect.minagro.gov>

²⁷ Мальцев О.В. Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна // Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.74.

²⁸ Городяненко В.О. Економічна соціологія. – К., 2006. – С.127.

²⁹ Сус Т.Й. Розвиток малого бізнесу та ринок робочої сили на Івано-Франківщині // Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.98.

У досліджувані роки ставлення у суспільстві до сільського господарства було неоднозначним, переважала традиційна недооцінка його значення. Уважалося, що основою суспільного добробуту є кількість виробленої енергії і металу на душу населення. У розвинутих суспільствах сільське господарство передусім асоціювалось із добробутом, продовольчою безпекою, соціальним комфортом. Продовольча сільськогосподарська організація ООН (ФАО) ще в 1960-х рр. визнала, що добробут нації оцінюється за рівнем забезпеченості населення продуктами харчування³⁰. В Україні складалася ситуація, за якої праця банківського службовця вчетверо вважалася суспільно важливішою, ніж труд селянина, який вирощував продукти харчування.

На селі виявилось небагато сильних, умілих, ініціативних осіб, які здатні були займатися підприємництвом. Психологи, економісти переконують, що підприємливій людині властиві такі риси, як особливий погляд на речі, воля, передчуття, здатність ризикувати, виділити нове й реально його здійснювати, здатність іти вперед поодино, діяти в умовах невизначеності, зазнавати невдач, приборкувати страх перед невизначеністю, уміння впливати на людей, бути впливовим³¹. У реальному житті не кожен може бути підприємцем. Відомо, що 1% людей обдаровані винятковою творчою здатністю до цієї діяльності, 10% – високою і 60% – помірною здатністю. Решта таких рис не мають. Наприкінці 1990-х рр. понад 20% керівників господарств в Україні, понад третина спеціалістів та близько половини керівників середньої ланки не мали достатніх підприємницьких здібностей³².

У нашій країні був відсутній досвід, який характеризував би підприємництво з позитивного боку. І надалі зберігався підхід, який культивувався в радянські часи. Відомо, що цій проблемі не приділяли увагу ані теоретики, ані практики, а сам термін офіційно не визнавався і не вживався. На початку 1990-х рр. в українському суспільстві відразу сформувався два різних погляди на цей вид виробничо-господарської діяльності: від повного заперечення його позитивної ролі до визнання панацеєю, здатною вирішити всі проблеми і труднощі економіки та вивести країну у світовий простір як рівноправного партнера.

В Україні зберігалось багато чинників, що стримували розвиток підприємства: психологічна непередготовленість основних верств населення до позитивного сприйняття таких понять, як підприємець і підприємництво; недосконалість системи оподаткування доходів і прибутків підприємців, часта зміна податкової системи; фіскальний характер ліцензування та патентування; безсистемність у роботі контролюючих органів; тиск кримінальних угруповань; правова необізнаність підприємців-початківців; відсутність сталої підтримки з боку держави, хоча б на початковому етапі становлення. За результатом проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» у 2000 р. опитування, 48% сільських респондентів не підтримували курс реформ³³.

³⁰ Галанець В.Г., Шульський М.Г. Вплив управлінських структур на проведення реформ на селі // Там само. – 1998. – №2. – С.8.

³¹ Романова Л.В. Формування підприємництва у сільському господарстві // Там само. – 1999. – №1. – С.77.

³² Там само.

³³ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – К., 2000. – Т.2. – С.173.

За даними Українського інституту соціальних досліджень (2005 р.), дві третини селян позитивно поставилися до норми закону України «Про особисте селянське господарство», згідно з якою діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємництва. У разі, якщо для реалізації своєї продукції ОСГ необхідно буде зареєструватися як суб'єкт підприємницької діяльності, 41% їх власників заявили, що шукатимуть канали реалізації, де не вимагатимуться відповідні документи, а 41% – скоротять виробництво суто до потреб родини³⁴.

На селі не було створено передумов для розвитку підприємництва. Уважалося, що вирощувати і реалізовувати сільськогосподарську продукцію набагато простіше в особистих селянських господарствах – без державної реєстрації та сплати податків. Державні програми із забезпечення селян роботою через брак коштів часто залишались невиконаними. Крім того, в законодавстві не було чітко прописано процедури долучення до цього підприємців, які розвивали бізнес на селі. Через бюрократичні перепони вони віддавали перевагу сезонним і тимчасовим працівникам. За законодавством, ті підприємці, що брали на себе зобов'язання працевлаштувати 5–10 чол., обов'язково повинні були зареєструвати власне виробництво та виділяти відповідні кошти до соціальних фондів, сплачувати податки тощо. Більшість їх прагнула цього уникати.

У 1990–2000-х рр. селяни мали надто звужені можливості у відкритті власної справи. Малі підприємства на селі відкривалися надто повільно, незважаючи на те, що вони були хорошим полігоном для працевлаштування безробітних. Часто цей вид підприємництва не приживався. Дослідження зарубіжних спеціалістів показали, що основними причинами невдач малого бізнесу на селі були некомпетентність, тобто нездатність вести справи через фізичні, моральні та інтелектуальні причини (40%); відсутність управлінського досвіду (15%); недостатність знань (17%); брак професійних навичок (15%)³⁵. Справді, було іноді так, що відкривши крамницю на селі, підприємець змушений був освоювати навички торгівлі. У Миколаївській області місцеві органи влади, виконуючи можливі шляхи усунення тотального безробіття на селі, використовували таку форму зайнятості, як оплачувані громадські роботи, що не потребували спеціальної кваліфікації і виконувалися на договірній основі: ремонт та будівництво житла; будівництво шляхів, землевпорядні й меліоративні роботи; сільгоспроботи. У 2003 р. у селах області відкрили власну справу 289 громадян; здебільшого це такий вид діяльності, як ремонт взуття, розведення птиці, виготовлення художніх виробів, ремонт побутової техніки, мініпральні вдома, організація грибного виробництва, бджільництва, копіювання документів та ін.³⁶

Працівники сільськогосподарських підприємств переважно не виявляли дієвого економічного інтересу до процесів на виробництві. Латифундисти та великі землекористувачі, які опікувалися, головним чином, витисканням максимального прибутку, були зацікавлені в дешевій робочій силі. Селяни, своєю

³⁴ Осташко Т.О. Особисті селянські господарства: інституційні трансформації і перспективи // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.59.

³⁵ Крилова І.Г. Шляхи підвищення зайнятості сільського населення // Там само. – 2006. – №2. – С.131–132.

³⁶ Там само. – С.132.

чергою, потрапляючи в безвихідь і не маючи альтернатив прикладання виробничих зусиль, змушені були працювати за вкрай низьку оплату, у тому числі в натуральному вигляді. Таким чином, складався стійкий стереотип загальної непривабливості праці в аграрному секторі. Відбувалося формування селянина-індивідуаліста, який використовує винятково власні здібності, розраховує в розв'язанні власних проблем лише на свої сили. Отже, можна стверджувати, що за роки незалежності України на селі утверджувався соціальний патерналізм – досить шкідлива форма мислення³⁷. Значна маса селян попросту втрачали віру у краще власне майбутнє, поліпшення особистого добробуту, ставали байдужими до навколишнього світу. Вони також зневірилися у необхідності колективної дії й можливості покладатися на суспільні й державні інститути³⁸. Селянин, отже, втратив здатність бачити перспективи власного життя.

Незважаючи, що держава на селі не створила сприятливого підприємницького середовища, приватна ініціатива розвивалася, так би мовити, виходила з прихованого стану. Це особливо яскраво засвідчив стрімкий розвиток особистих господарств, які по суті взяли на свої плечі виробництво переважної частини вітчизняної сільгосппродукції. Дані Держкомстату підтверджують, що в 2005 р. тут вироблялося 59,3% всієї продукції, у тому числі 55% рослинництва і 66,7% тваринництва³⁹.

Селяни, які мали слабкий підприємницький хист, часто виявляли неготовність балансувати між ризиком і винагородою як сутнісним елементом підприємництва. Регіональний зріз зародження сільського підприємництва засвідчував, що воно успішніше відбувалося у селах, розміщених поблизу міст, там, де селяни дещо «зачіпало» урбанізоване середовище. На державному рівні практично не проводилася робота щодо формування підприємницького клімату на селі.

За відсутності активної роботи державних органів стосовно формування позитивного іміджу власника, перенавчання селян значна їх частина переключилася на зайняття найбільш поширеним видом підприємництва на селі – торгівлею. Відтак кількість відповідних закладів постійно зростала, натомість занепадали культурно-освітня, побутова сфери.

Українські селяни, порівняно зі своїми зарубіжними колегами, залишалися пасивними у відстоюванні власних інтересів. Пересічний європейський фермер мав єдину мету – виростити якомога більше сільськогосподарської продукції, щоб одержати більшу субсидію від ЄС, при цьому реальна потреба у цій продукції до уваги не бралася. Будь-які спроби змін в аграрній політиці наражалися на активний опір фермерів, у тому числі публічні протести. Бюджет ЄС акумулював кошти й субсидував фермерів, вони мали змогу насолоджуватися високим рівнем життя⁴⁰.

³⁷ Васильчук Ю. Україна залишається патерналістською державою // Україна business. – 2005. – 1 жовтня.

³⁸ Шпикуняк О.Г. Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері // Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.137.

³⁹ Валова продукція сільського господарства у 2005 році // Експрес-довідь Держкомстату України. – 2006. – №144. – С.1.

⁴⁰ Федорченко М.О., Янов О.В. Перспективи розвитку сільських громад у контексті формування ринку сільськогосподарських земель в Україні [Електронний ресурс]: <http://myland.org.ua/ukr>

Сталися певні трансформації у соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 1990-х рр. воно ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалося лише на власні сили і не орієнтувалося на ринок, а переважна його частина негативно ставилася до можливості найму на роботу до сусіда-фермера, то наприкінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус найманого працівника. Нові реалії життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

В умовах утвердження нових виробничих відносин на селі досить відчутною залишалася потреба в підприємливих, високоосвічених кадрах спеціалістів. У 2001 р. у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. чол., серед яких 6,2% – особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1% мали вищу, середню спеціальну освіту, у тому числі вищу – 34,4%⁴¹. За рівнем освіти працівники сільгоспвиробництва займали останнє місце серед галузей економіки. Крім того, кадрова ситуація ускладнювалася частковою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місце приходили фахівці невисокого рівня професіоналізму.

Українські селяни, як і населення держави у своїй масі, за доходами залишались одними з найбідніших в Європі. Зарплата, соціальні виплати та інші грошові прибутки за загальною сумою досягали 20% ВВП. У результаті складалася парадоксальна ситуація: українське населення не було основним покупцем власної економіки, тоді як у розвинутих країнах, наприклад у Великобританії, цей показник сягав 90%⁴². Україна мала низькі показники за індексом розвитку суспільства, який визначався Програмою розвитку ООН. У 2003 р. Україна залишилася середньорозвинутою країною. Протягом 1991–2006 рр. суттєво знижувались тривалість життя громадян і рівень споживання.

За умов падіння економіки гостро постала проблема майнового розшарування селян. Унаслідок опитування, проведеного 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень і центром «Соціальний моніторинг» серед 2009 респондентів віком старше 18 років, з'ясувалося, що українці у своїй більшості вважають: статки заможних людей – кримінального походження⁴³. Установлено також, що суспільству було властивим очікування конфліктів між багатими і бідними, прагненням покарати багатих. Унаслідок відсутності сконсолідованого середнього класу, який на Заході виконує функцію соціального стабілізатора, в Україні зберігалася нездорова суспільна психологія. Зарубіжні соціологи, які володіли реальними цифрами, що відображали реальний природно-економічний потенціал України, часто дивувалися: як у потенційно багатій країні можуть бути бідні? Утім, це – вітчизняні реалії. За західними мірками, людина, яка усвідомлювала себе господарем власного майна, була здатною виявляти творчість і ділову активність, ніколи не могла бути бідною, адже нормальна життєва поведінка людини – це коли вона усвідомила, чого хоче, і може відшукати ресурси, що дозволяють їй досягти мети.

⁴¹ Населення і трудові ресурси села. – С.167.

⁴² Красільничук О. Основні напрямки реформування суспільно-політичних відносин в Україні та ролі і місця профспілок у них // Профспілкові вісті. – 2005. – 28 січня.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://works.tarefer.ru>

За визначенням соціологів, особливістю бідності в Україні було те, що зберігалися у цілому низький рівень життя населення, психологічне несприйняття населенням економічної нерівності, украй висока питома вага громадян, котрі вважали себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення. Про бідність свідчили низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни на заробітки; спад народжуваності, висока захворюваність і смертність; невдоволення широких суспільних верств власним матеріальним становищем. Незважаючи на те, що частка витрат на харчування в бюджеті середньої української родини протягом 1991–2000-х рр. виросла з 33% до 64%, якість харчування помітно погіршилася: енергетична цінність денного раціону знизилася з 3597 до 2505 Ккал, вміст білків – зі 105 до 73 г, жирів – зі 124 до 71 г, кальцію – з 1362 до 848 г.

Отже, у деякій мірі, на перший погляд, видима традиція багатого застілля в Україні залишалася оманливою, оскільки якість харчування українців значно нижча, ніж в європейських країнах, а майже 10 млн чол. (п'ята частина населення) споживають менше 2100 Ккал, що, за визнанням Всесвітньої організації охорони здоров'я, є межею бідності⁴⁴.

Українські селяни ввійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатися на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра в можливості добитися змін на краще власними силами. Соціально-економічні перетворення, що відбувалися на селі протягом 1990–2000-х рр., посилювали нігілістичні настрої. Вітчизняні соціологи з Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення сільських родин нашої країни, зробили наступні висновки: погляди українського селянства спрямовані не в майбутнє, а в минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими і дискомфортно почувалися в нових умовах, плекаючи надії на появу якогось «доброго дядька», котрий прийде одного дня й вирішить усі проблеми⁴⁵. У селян виявилися втраченими землевласницькі, землеробські риси.

У село все більше проникали міські стандарти життя і поведінка. Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, в тому числі й у ворожому ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів, які бралися за організацію сільськогосподарського виробництва в Україні. Американець Д.Свірі, який організував у селі Демки Черкаської області компанію «Атлантік Фармз П», у розмові з журналістом видання «Кореспондент» зазначав, що «між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалась прірва», оскільки останні продовжували вважати, мовляв, «я капіталіст, а отже – ворог». За його визначенням, за 14 років роботи з українськими селянами йому вдалося «зрозуміти їх мислення на 40–50%», мали місце постійні суперечки навколо питань ведення виробництва. Селяни з обуренням сприймали технологічне вирощення телят, яке передбачало через три дні після їх народження переведення на споживання комбікормів, засів угідь

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України. – К., 1998. – С.112.

без традиційної оранки, а також постійно підозрювали бізнесмена в нібито спробах захоплення нових земель. Підприємець із Німеччини Й.Венцль, який організував фірму «Дукра-агро» у с. Роги на Черкащині, відзначав такі риси селян, як недовіра і водночас бажання «одержувати заробітну плату, але нічого при цьому не робити», схильність до шияцтва, порушення трудової угоди тощо⁴⁶.

У досліджувані роки зберігалася радянська практика, коли селянин розглядався як об'єкт нещадної експлуатації. Раніше це робила держава, а за умов незалежності – нові власники (латифундисти). У 2000-х рр. на науковому рівні вперше було порушено проблему необхідності перетворення селянина на суб'єкт суспільної діяльності. Науковці прогнозували, що в умовах майбутнього розвитку сіл на засадах поліфункціональності селянин уособлюватиме все сільське населення, а не лише той прошарок, що зайнятий безпосередньо у сільгоспвиробництві. Німецькі вчені стверджували, що скривдження державою будь-якого власного сільського товаровиробника – ознака слаборозвинутості країни⁴⁷.

Зміни, що відбувались в рисах селян, трансформувалися в діалектично поєднаному традиційному й новаційному руслі. Про архаїчні риси селянства не доводиться говорити. Проведені протягом 1998–2004 рр. науковцями Таврійської державної аграрної академії дослідження виявили наступні зміни у середовищі селянства. Замість соціалістичних традицій, де поєднувалося політичне й економічне життя, прийшла автономність господарської діяльності селян. Посилилася незалежність їх від втручання та регламентації приватного життя з боку владних органів. Економічні зв'язки між господарюючими суб'єктами на селі базувалися на принципах саморегуляції в обхід місцевої влади. Послабився номенклатурний підхід до розстановки кадрів. Сільські громадяни дедалі більше заявляли про свої прагнення робити власний політичний вибір, усупереч тому, що нав'язувалося згори. Усе більше й відкритіше селяни виявляли недовіру до політиків, які, на їхню думку, «зраджували» їхні інтереси. Зростала вага традиційних цінностей: сім'ї, релігії, суспільної моралі тощо⁴⁸.

Вітчизняний селянин на початковому етапі розвитку приватної власності на землю й майно морально-психологічно відчував себе радше найманим працівником, залежним від керівників господарств. Наміри держави зробити селян власниками залишалися нереалізованими. Незважаючи на те, що власність було передано селянам, її місце у суспільних відносинах залишалося малопомітним. Одержавши гарантоване законодавством право володіння, користування і розпорядження майном селяни не мали стимулів для примноження багатства.

Якщо дотримуватися запропонованої зарубіжною соціологією послідовності соціальної стратифікації сільського населення, воно поділялося на кілька груп: багатих; заможних; осіб посереднього достатку; тих, які мали доходи нижчі середніх; бідних; малозабезпечених. Важливий показник стратифікації – це місце громадянина в організації виробництва. Управлінський апарат аграрного виробництва менш забюрократизований порівняно з іншими

⁴⁶ Салей Е. Ранчо с краю // Корреспондент. – 2008. – №42. – С.45–46.

⁴⁷ Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини // Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.157.

⁴⁸ Чигирин В.О. Сільський соціум та його місце у системі соціально-економічних відносин // Там само. – №8. – С.153–154.

галузями, водночас він за роки незалежності виріс майже удвічі. На вершині управлінської піраміди знаходилися керівники сільгосп підприємств, президенти агрофірм, асоціацій, приватних сільськогосподарських та сервісних підприємств. Вони безпосередньо контролювали матеріальні й трудові ресурси та мали вирішальний вплив на організацію виробництва. Далі йшли керівники середньої ланки (бригадири, начальники цехів, майстри, ланкові). Вони мали обмежені можливості впливати на ухвалення управлінських рішень. За ними йшли безпосередні виконавці, рядові робітники, практично не включені в розпорядчі відносини (хіба що на рівні загалу). На селі були й маргінальні групи, або як їх називали «групи впливу», що залучалися до прийняття управлінських рішень. Це найчастіше були спеціалісти⁴⁹.

Абсолютна більшість сільського населення відносила себе до середнього класу. Селянська громадська думка засуджувала розкіш багатіїв, убачала в ній результат шахрайства, а злидні – прояв поганої праці, безгосподарності. Тому багатство і злидні на селі мали, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики порівняно з середнім добробутом.

Сільський соціум залишався суттєво розділеним. Вищий шар (субеліта), а це керівники аграрних партій, депутати-аграрники, очільники великих агрофірм та агроконцернів, у тому числі спільних підприємств з іноземним капіталом, а також найбільш відомі представники аграрної науки, кількісно був чисельним. Він відрізнявся від інших сільських верств хорошим власним матеріальним становищем, мав вплив на формування владних структур, володів можливостями розпоряджатися виробничими ресурсами.

Середній клас, який за розрахунками науковців, охоплював 80% сільського населення, мав кілька внутрішніх шарів. Верхній, або заможні селяни (10–15%), – це більшість керівників колишніх КСП і приватно-орендних сільськогосподарських підприємств, агрофірм, асоціацій і товариств, успішні фермери, посередники, спеціалісти переробних, сервісних підприємств. Це частина селянства, яка мала високий рівень професійної освіченості, матеріального добробуту, бажання володіти власністю та матеріальними ресурсами. Середній шар включав більшість успішних фермерів, працівників кооперативних та приватизованих підприємств, що були власниками майнових і земельних паїв, керівників середньої ланки, переважної більшості сільської інтелігенції та спеціалістів сільського господарства, працюючих пенсіонерів, працівників торгівлі і побутової сфери. Його представники досягали достатку внаслідок особистої фізичної та інтелектуальної праці, відчували неадекватність рівня власних матеріальних статків з кваліфікацією і освітою, в більшості не воліли до самостійної праці.

Нижній середній шар формували некваліфіковані працівники сільськогосподарських і сервісних підприємств, службовці без спеціальної освіти, непрацюючі пенсіонери, що мали підсобні господарства. Матеріальне самопочуття їх вирізнялося нестабільністю, часто бракувало коштів. Багато хто з них підробляв на ринках, у торгівлі, надавав послуги тощо. До нижнього шару

⁴⁹ Шатохін А.М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Там само. – 2001. – №6. – С.109.

зараховувалися непрацюючі пенсіонери, хворі та інваліди, які не мали підсобного господарства, багатодітні сім'ї, сезонні працівники та переселенці. Вони становили 15–20% чисельності сільського населення. Ці люди найбільше потребували соціальної допомоги від держави, трудового колективу, самих сільських жителів. У них не було стабільних надходжень, вони залежали від пенсій та інших соціальних виплат. Багато з них жило в борг перед односельцями, власниками комунальних підприємств. На сільському соціальному «дні» не було майже нікого. Практично серед селян не було осіб, позбавлених будь-якої власності чи джерел існування⁵⁰.

За характером прикладання праці селяни поділялись на зайнятих переважно фізичною працею (механізатори, тваринники, будівельники, працівники допоміжних промислових підприємств і промислів, а також зайняті на кінно-ручних роботах, селяни-одноосібники). Водночас на селі зростає питома вага зайнятих в основному розумовою працею (керівники підприємств та об'єднань, працівники апарату управління, спеціалісти, а також соціальної сфери – учителі, медики, працівники культури). Протягом 1991–2000-х рр. професійна структура селян змінилася. В 1,5 рази скоротилася чисельність осіб, зайнятих на кінно-ручних роботах, і в такій самій пропорції збільшилася питома вага управлінців, спеціалістів⁵¹. Поняття сільського власника включало не лише право власності на землю, а й житло, цінні папери, авто- і мотозасоби. У цьому відношенні більшість селян була власниками. Проте серед них були ті, хто реально володів землею (фермери), і ті, хто мав лише право на володіння (пайовики). Була й третя категорія, представники котрої не мали у володінні ані землі, ані права на земельний пай (чимала частина працівників соціальної сфери, сезонні й тимчасові працівники, переселенці). Клас власників засобів виробництва, або, як схильні називати деякі науковці, «нової сільської буржуазії», на відміну від дорадянських куркулів, перебував у значній залежності від колективних та приватно-колективних господарств.

Отже, відродження українського села потребувало зміни ментально-психологічних пріоритетів селян, які пережили етап розселяннювання, налагодження зв'язку із землею. На порядок денний вийшли питання докорінних змін суспільного сприйняття значення села та соціальної цінності селянства. Прагнення України рівноправно інтегруватися в європейський простір ставить це завдання в ряд першочергових.

⁵⁰ Шатохін А.М. Зміни у соціальній структурі українського села... – С.106–107.

⁵¹ Там само. – С.10.

Based on the facts, analytical, scientific arguments copyright conclusions attempt to reveal the features of changes in the size of the peasantry, its economic behavior etnomental stereotypes and ascertain the nature of social stratification, new forms and methods of rural employment.

Keywords: *farmers, agriculture, economy, village, entrepreneur, property.*

